

Тубольцева Я. С.,
аспірант кафедри цивільного процесу
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

ПРАВОВА РЕГЛАМЕНТАЦІЯ РОЗГЛЯДУ СУДАМИ СПРАВ ПРО УСИНОВЛЕННЯ: ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ

LEGAL REGULATION OF REVIEWS OF CASES ON ADOPTION: BASIC PROVISIONS

Стаття присвячена аналізу сучасного національного законодавства України та міжнародних документів, що регулюють процедуру розгляду судами справ про усиновлення. У статті доведено необхідність правової регламентації розгляду судом справ про усиновлення. На основі дослідження наукової літератури сформульовано окремі пропозиції щодо вдосконалення правової регламентації процедури усиновлення в Україні.

Ключові слова: усиновлення, судовий розгляд, окреме провадження, правова регламентація, найвищий інтерес дитини.

Статья посвящена анализу современного национального законодательства Украины и международных документов, регулирующих процедуру рассмотрения судами дел об усыновлении. В статье доказана необходимость правовой регламентации рассмотрения судом дел об усыновлении. На основе исследования научной литературы сформулированы отдельные предложения по совершенствованию правовой регламентации процедуры усыновления в Украине.

Ключевые слова: усыновление, судебное разбирательство, отдельное производство, правовая регламентация, высший интерес ребенка.

The article is devoted to analysing the modern national legal system of Ukraine and the international documents which regulate the procedure of reviewing the cases on adoption. The analysis of legal statistics revealed gaps of reviews of cases on adoption. The need for legal regulation of reviews of cases on adoption is stressed and proved. On the basis of the analysis of the scientific literature the recommendation on the improvement of a legal regulation of the procedure of adoption in Ukraine is provided.

Key words: adoption, court hearing, separate prosecution, legal regulation, high interest of the child.

Вступ. Інститут усиновлення був і залишається на сьогодні найвдалішою, життєво виправданою та пріоритетною формою влаштування дітей, які втратили батьків або з інших причин позбавлені батьківського піклування. Ніякі форми державного піклування про дитину (дитячі будинки, інтернати тощо) не можуть зрівнятися з вихованням дитини в сім'ї.

Актуальність теми дослідження порядку розгляду справ про усиновлення за правилами цивільного процесуального законодавства пояснюється також великою кількістю справ зазначеної категорії, що були предметом розгляду судами цивільної юрисдикції. За даними Державної судової адміністрації України, викладеними в довідці від 06 жовтня 2017 р., кількість матеріалів про усиновлення, що розглядалися судами цивільної юрисдикції впродовж 2013–2016 рр., становить 12 543 справи. Необхідно також відзначити, що протягом зазначеного періоду під час розгляду 145 справ встановлено порушення термінів їх вирішення за правилами Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК України). Актуальність дослідження процедури усиновлення пояснюється й необхідністю вдосконалення оперативності розгляду справи, враховуючи наведену вище статистику, яка свідчить про порушення термінів розгляду справ.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі сучасні аспекти інституту усиновлення та порядку його здійснення аналізуються в працях фахівців сімейного та цивільного процесуального права: О.О. Грабовської, С.С. Журило, Л.М. Зілков-

ської, В.В. Комарова, Г.О. Світличної, Т.А. Стоянової, С.Я. Фурси та ін.

Метою і завданням статті є аналіз правової регламентації інституту усиновлення та визначення процесуальних особливостей розгляду справ про усиновлення в сучасних умовах.

Виклад основного матеріалу. Преамбула Конвенції ООН про права дитини 1989 р., ратифікована Україною у 1991 р., робить акцент на тому, що кожна дитина має право на сім'ю. У вищезазначеному нормативно-правовому акті підкреслюється, що дитині для повного і гармонійного розвитку найкраще виховуватися у сім'ї, в атмосфері щастя, любові та розуміння. Саме за таких умов дитина може бути повністю підготовлена до самостійного життя в суспільстві й вихована у дусі найвищих гуманістичних ідеалів і цінностей [1].

Сучасна державна політика спрямована на максимальне забезпечення права дитини на сім'ю, що передбачає як попередження сирітства, так і влаштування дітей, які вже стали сиротами або позбавлені батьківського піклування, до сімейних форм виховання. На цей час інформація про кожну таку дитину заноситься до Єдиної інформаційно-аналітичної системи (ЄІАС) «Діти». Це єдина організаційно-технічна, інформаційно-аналітична система, призначена для накопичення, зберігання, обліку, пошуку та використання даних про дітей-сиріт; дітей, позбавлених батьківського піклування; дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах; кандидатів в усиновлювачі, опікуни, піклувальники, прийомні

батьки, батьки-вихователі; усиновлювачів, опікунів, піклувальників, прийомних батьків, батьків-вихователів [2]. Такий порядок ведення даних дає змогу проводити моніторинг із питань соціального захисту зазначеної категорії осіб. Так, станом на листопад 2017 р. система налічує 15 656 електронних обліково-статистичних карток дитини, з них лише у Харківській області на обліку в службах у справах дітей перебуває 1 090 дітей, що також свідчить про доцільність подальших досліджень як матеріально-правового аспекту інституту усиновлення, так і процесуального порядку розгляду судами справ про усиновлення [3].

В Україні усиновлення дітей визначено пріоритетною формою влаштування вищевказаних дітей [4]. Пріоритетною зазначену форму робить те, що усиновлена дитина прирівнюється в правах і обов'язках до рідних дітей, що є важливим у правовому та соціальному аспектах.

Закріпивши пріоритет сімейного виховання в нормативно-правових актах, держава зобов'язана забезпечити його реалізацію. Також держава сприяє розвитку усиновлення, встановивши обов'язковий судовий порядок його проведення, заборону посередницької, комерційної діяльності щодо усиновлення дітей, передання їх під опіку, піклування чи на виховання в сім'ї громадян України, іноземців, можливість застосування до усиновлювача такої санкції, як позбавлення батьківських прав [5].

Соціальний інститут усиновлення є одним із найстаріших, однак судовий порядок усиновлення є відносно новим процесуальним інститутом. Він запроваджений Законом України «Про внесення змін і доповнень до Кодексу про шлюб та сім'ю України» від 30 січня 1996 р., а також Законом України «Про внесення доповнень до Цивільного процесуального кодексу України у зв'язку з прийняттям Закону України «Про внесення змін і доповнень до Кодексу про шлюб та сім'ю України» (зміни щодо порядку усиновлення дітей)» від 12 липня 1996 р. саме у процесуальному законодавстві. Адміністративна процедура усиновлення перестала відповідати вимогам часу. Введення судового порядку обумовлено тим, що суд у здійсненні правосуддя вирішує питання про зміну юридичного стану особи. Важливим є те, що судові рішення, яке набрало законної сили, забезпечує стабільність встановлених правовідносин між усиновлювачем та усиновленою дитиною чи повнолітньою особою.

Процесуальні питання, пов'язані з розглядом та вирішенням відповідних справ, підстави та порядок усиновлення дітей в Україні регулюються такими нормативно-правовими актами: ЦПК України (ст. 251–255); Сімейним кодексом (далі – СК) України (ст. 207–242, 282–287); Законами України «Про охорону дитинства» (ст. 24), «Про відпустки» (ст. 18–19), «Про державну допомогу сім'ям із дітьми» (статті 12.1–12.3); Постановами Кабінету Міністрів України від 08 жовтня 2008 р. № 905 «Про затвердження Порядку провадження діяльності з усиновлення та здійснення нагляду за дотриманням прав усиновлених дітей» (зі змінами) та від 27 грудня 2001 р.

№ 1751 «Про затвердження Порядку призначення і виплати державної допомоги сім'ям з дітьми» (зі змінами); наказом Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту від 05 лютого 2007 р. № 313 «Про порядок та умови прийому громадян України, які проживають за межами України, та іноземців, які бажають усиновити дитину в Україні, для подання ними справ», зареєстрованим у Міністерстві юстиції України 24 жовтня 2008 р., № 1022/15713; наказом Міністерство охорони здоров'я України від 20 серпня 2008 р. № 479 «Про затвердження Переліку захворювань, за наявності яких особа не може бути усиновлювачем», зареєстрованим у Міністерстві юстиції України 24 жовтня 2008 р., № 1022/15713. Процедура розгляду судами справ про усиновлення регулюється ЦПК України в редакції Закону України від 03 жовтня 2017 р. № 2147-VIII «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів».

Основним документом у галузі міжнародного усиновлення є Європейська конвенція про усиновлення дітей (переглянута), ратифікована Законом України № 3017-VI (3017-17) від 15 лютого 2011 р., що була прийнята на зміну Конвенції Ради Європи з питань усиновлення 1967 р. Вищевказаний документ пропонує державам-учасницям механізм співробітництва з метою забезпечення усиновлення з урахуванням найвищих інтересів дитини, а також передбачає порядок обміну інформацією між ними для попередньої перевірки щодо дитини або майбутніх усиновлювачів тощо [6]. Регулювання міжнародно-правовими актами досліджуваних відносин запроваджує певні принципи усиновлення з урахуванням сучасних тенденцій. Таким чином забезпечуються умови належного здійснення усиновлення та настання правових наслідків із максимальним урахуванням інтересів дитини.

На сьогодні процес удосконалення національного законодавства про усиновлення не завершено, про що свідчить встановлені у науковій літературі невідповідності положень сімейного та цивільного процесуального законодавств, із приводу яких проводяться дослідження. Не можна обійти увагою й необхідність дослідження можливих умов забезпечення гармонізації міжнародних стандартів дотримання прав і свобод людини та національних правових норм України в сфері усиновлення.

У сімейному законодавстві «червоною ниткою» проходить положення, що будь-які дії відносно дитини проводяться в її найвищих інтересах для забезпечення стабільних та гармонійних умов її життя, у т. ч. й усиновлення. Європейський суд з прав людини під час вирішення справ також приділяє особливу увагу принципу пріоритету найвищих інтересів дитини у тлумаченні ст. 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (рішення ЄСПЛ у справі «Піні і Бертані та Манера і Атрипальді проти Румунії» від 22 червня 2004 р. та у справі «Шнейдер (Schneider) проти Німеччини»

від 15 вересня 2011 р.). Визначення змісту та критеріїв таких «найвищих інтересів» не надано у національних нормативно-правових актах. Вони віддаються на визначення суду, а тому можуть виникнути труднощі у тлумаченні судом даного оціночного поняття. Так, у науковій літературі міститься визначення інтересів дитини, під яким пропонується розуміти фактори, що обов'язково повинні бути дотримані у разі усиновлення – забезпечення умов, необхідних для повноцінного фізичного, психічного і духовного розвитку дитини [7, с. 542]. На думку Т.А. Стоянової, принцип відповідності усиновлення найвищим інтересам дитини – це один із фундаментальних, комплексних принципів інституту усиновлення, що включає дотримання усиновлювачем усіх умов усиновлення та здатність надати дитині належне сімейне виховання. Такий принцип, на її думку, слід віднести до принципів окремих інститутів цивільного процесу, а саме до принципу розгляду судом справ про усиновлення [8, с. 42].

Також Законом України від 26 квітня 2001 р. № 2402-III «Про охорону дитинства» у ст. 24 встановлено, що усиновлення допускається виключно в інтересах самої дитини. Втім, усиновлення проводиться також в інтересах усиновлювачів, хоча дане положення законодавець у нормативно-правових актах не визначив. Усиновлення дає можливість особам, котрі не мають власних біологічних дітей, задовольнити потреби в материнстві та батьківстві. Інтереси учасників справи поєднуються з метою реалізації їх природного права на сім'ю, а, отже, справи даної категорії характеризуються відсутністю сторін із протилежними інтересами. Таким чином, справи про усиновлення дитини розглядаються судами загальної юрисдикції в порядку окремого провадження, яке є різновидом непозовного цивільного судочинства (п. 4. ст. 234 ЦПК України).

Як зазначає Г.О. Свіглична, коло справ окремого провадження цивільного судочинства змінювалося, що свідчить про унікальність цього провадження, складність визначення концептуального критерію його законодавчого регулювання. Не можна не погодитися з висновком авторки щодо природи окремого провадження, що його специфікою є відсутність спору про право, наявність особливого суб'єктного складу учасників; об'єктом судового захисту є інтерес, що охороняється законом, а предметом судової діяльності – встановлення певних юридичних фактів і станів з метою подальшого здійснення особами суб'єктивних справ, а також особлива судова процедура.

За способом судового захисту справи окремого провадження зазначена авторка поділяє на такі групи:

- 1) про зміну правового статусу фізичних осіб;
- 2) про встановлення фактів, що мають юридичне значення для охорони прав та інтересів особи або створення умов для здійснення нею особистих немайнових чи майнових прав;
- 3) про відновлення чи визнання неоспорюваних суб'єктивних прав фізичних, юридичних осіб або держави;

4) про примусове здійснення певних правових дій [9, с. 637–656].

Відповідно, справи, про які йдеться у цій науковій статті, належать до першої групи, оскільки наслідком розгляду справи про усиновлення є зміна правового становища як заявника, так і усиновленого.

Особливістю правової регламентації судового розгляду цих справ є також безспірний характер предмету судового розгляду. Безспірний характер передбачає формальний підхід до визначення відсутності спору про право матеріальне. Не має бути спору про цивільне право між суб'єктами правовідносин, на встановлення яких направлена судова діяльність. Якщо під час розгляду справи у порядку окремого провадження виникає спір про право, який вирішується в порядку позовного провадження, суд залишає заяву без розгляду і роз'яснює особам, що вони мають право подати позов на загальних підставах (ч. 6 ст. 235 ЦПК України).

Засобом звернення до суду є заява особи (осіб), яка бажає усиновити дитину. Аналіз положень законодавства дає змогу зробити висновок, що усиновлення є добровільним актом і може бути здійснене лише за умови волевиявлення особи, яка бажає усиновити дитину.

Деякі вчені обгрунтовано пропонують вважати проходження державного обліку громадянами України, які постійно проживають на території України і бажають усиновити дитину, досудовим етапом усиновлення внаслідок того, що він є обов'язковим для проходження у разі усиновлення, за результатами якого отримується висновок про доцільність усиновлення, що свідчить про дотримання усіх необхідних умов усиновлення та про досягнення мети усиновлення, тобто, відповідність усиновлення найвищим інтересам дитини [10, с. 10–11].

Підготовка справ про усиновлення до розгляду (на час подачі статті до редакції) проводиться відповідно до вимог, встановлених ЦПК України 2004 р. Вона розпочинається з моменту постановлення ухвали про відкриття провадження у справі та закінчується винесенням ухвали про закінчення дій із підготовки до судового розгляду справи. Останні законодавчі зміни до процесуального кодексу запроваджують проведення підготовчого засідання для виконання завдання підготовчого провадження у кожній судовій справі, яка розглядатиметься за правилами загального позовного провадження. Нині, згідно із п. 6 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 12 червня 2009 р. № 5 «Про застосування норм цивільного процесуального законодавства, що регулюють провадження у справі до судового розгляду», попереднє судове засідання не проводиться у наказному та в окремому провадженнях. Виняток із загального правила становлять справи про обмеження цивільної дієздатності чи визнання фізичної особи недієздатною, про визнання фізичної особи безвісти відсутньою або оголошення її померлою, про відновлення прав на втрачені цінні папери, у яких здійснюються певні підготовчі дії, визначені законом [11].

Однак, після відкриття провадження у справі про усиновлення, виникає низка питань щодо виклику зацікавлених осіб, тобто відповідного органу опіки та піклування, а в справі, провадження в якій відкрито за заявою іноземця, – уповноваженого органу виконавчої влади, витребування додаткових документів та інші питання, які під час судового розгляду призводять до перенесення розгляду справи та затягування процесу. Доречною є пропозиція С.С. Журила щодо необхідності включення до списку справ окремого провадження, у яких проводяться попередні судові засідання, справи про усиновлення, в т. ч. іноземними громадянами, українських дітей для своєчасного розгляду справи та забезпечення належного захисту прав і свобод усиновлюваної дитини [12, с. 79–80].

У розгляді справи предметом судової діяльності є перевірка підстав усиновлення, його відповідність інтересам особи, а також відсутність порушення інтересів інших осіб. Як у провадженні в справі про усиновлення до судового розгляду у попередньому судовому засіданні, так і під час судового розгляду справи увага має бути зосереджена на з'ясуванні умов та обставин, за наявності яких усиновлення може бути здійснене [13]. Суд зобов'язаний перевірити наявність передбачених законом підстав для усиновлення, а саме: згода батьків дитини на усиновлення (якщо є необхідність); відповідність заявника вимогам до осіб, які можуть бути усиновлювачами; чи є дитина або повнолітня особа відповідно до законодавства суб'єктом усиновлення; наявність згоди дитини на усиновлення (якщо це можливо); відповідність висновку органу опіки та піклування і дозволу на усиновлення уповноваженого органу виконавчої влади необхідним вимогам [14].

Суд під час судового розгляду обов'язково встановлює згоду усиновлюваного, адже, згідно з положеннями сімейного законодавства та Конвенції ООН про права дитини, думка дитини має бути врахована у вирішенні питань, що стосуються її життя. Така згода дитини на її усиновлення дається у формі, яка відповідає її вікові, стану розвитку та здоров'я. Так, наприклад, відповідно до ч. 2 та 3 ст. 229 СК України, у разі усиновлення дитини, яка досягла семи років, для запису усиновлювача матір'ю або батьком потрібна згода дитини, крім випадку, передбаченого СК України. Суд повинен задовольнити заяву про такий запис усиновлювача рішенням про усиновлення, якщо це відповідає інтересам дитини.

Для забезпечення таємниці усиновлення та запобігання втручання в особисте життя і розголошення відомостей про особисті сторони життя осіб, які беруть участь у справі, суд розглядає справи цієї категорії в закритому судовому засіданні. Цивільне

процесуальне законодавство України встановлює, що у випадках, встановлених ст. 226 СК України, суд розглядає справу в закритому судовому засіданні, не пов'язуючи це із заявленням клопотання осіб, які беруть участь у справі, забезпечуючи таким чином таємницю усиновлення. Як зазначає Л.М. Зілковська, таємницею є не тільки факт усиновлення але й окремі етапи його проведення. На думку вказаної авторки, таємниця усиновлення – це сукупність відомостей щодо усиновлення, що охороняються законом і повне чи часткове розголошення яких призводить чи може призвести до встановлення того факту, що усиновлювачі не є кровними батьками усиновленого [15, с. 73–74].

Судові рішення у справах про усиновлення мають загальнообов'язковий характер, але не підлягають примусовому виконанню. Рішення реалізується через внесення змін до актового запису про народження дитини або повнолітньої особи з видачею відповідного свідоцтва органом державної реєстрації актів цивільного стану.

Особливістю ухвалення судового рішення у справах про усиновлення особами є те, що до набрання законної сили судового рішення про усиновлення батьки дитини можуть відкликати свою згоду на усиновлення. У такому разі суд, згідно із ч. 5 ст. 255 ЦПК України, скасовує це рішення і поновлює розгляд справи, проте подальші процесуальні дії суду щодо розгляду поновленої справи є невизначеними.

Висновки. ЦПК України в редакції Закону України від 03 жовтня 2017 р. № 2147-VIII «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» не передбачає суттєвих змін у правовій регламентації судового розгляду справ про усиновлення. Однак це не зумовлює необхідність відмови від проведення провадження у справі до судового розгляду у зазначеній категорії справ з підстав, наведених вище. Необхідність вдосконалення правової регламентації розгляду судами справ про усиновлення потребує приведення у відповідність національні норми вимогам Європейської конвенції про усиновлення дітей. Так, наприклад, зміст ст. 252 чинного ЦПК України щодо переліку документів у справі має містити вимогу обов'язкової наявності письмової нотаріально засвідченої згоди на усиновлення іншого з подружжя.

Дослідження правових норм, що регулюють розгляд судами справ про усиновлення, сприятиме більш чіткому дотриманню вимог законодавства, а відповідність вказаної процедури міжнародно-правовим стандартам здійснення правосуддя сприятиме підвищенню якості судочинства в цілому, з метою забезпечення найвищих інтересів дитини.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Конвенція про права дитини ООН від 20 листопада 1989 р., ратифіковано Постановою ВР № 789-XII від 27 лютого 1991. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_021.
2. Про ведення банку даних про дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, і сім'ї потенційних усиновлювачів, опікунів, піклувальників, прийомних батьків, батьків-вихователів: Наказ Міністерства соціальної політики України від 28 грудня 2015 р. № 1256. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0380-16>.

3. Офіційний веб-сайт Міністерства соціальної політики України. URL: <http://www.msp.gov.ua/children/motherhood.php>.
4. Про затвердження Порядку провадження діяльності з усиновлення та здійснення нагляду за дотриманням прав усиновлених дітей : Постанова Кабінету Міністрів України від 08 жовтня 2008 р. № 905. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/905-2008-%D0%BF>.
5. Сімейний кодекс України: Закон від 10 січня 2002 р. № 2947-III. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2947-14>.
6. Європейська конвенція про усиновлення дітей (переглянута) від 27 листопада 2008 р., ратифіковано Законом України № 3017-VI (3017-17) від 15 лютого 2011 р. із застереженням та заявою. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_a17.
7. Сімейний кодекс України: Науково-практичний коментар / за заг. ред. С.Я. Фурси. Київ: КНТ, 2008. 1248 с.
8. Стоянова Т.А. Аналіз впливу окремих положень європейської конвенції про усиновлення при розгляди судами справ про усиновлення. Цивільне судочинство у світлі судової реформи в Україні: матеріали круглого столу (Одеса, 16 травня 2015 р.). Одеса: Фенікс, 2015. С. 40–43.
9. Комаров В.В., Гусаров К.В., Сакара Н.Ю. Цивільне судочинство України: основні засади та інститути: монографія / за ред. В.В. Комарова. Х.: Право, 2016. 848 с.
10. Стоянова Т.А. Процесуальні особливості розгляду справ про усиновлення громадянами України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2009. 17 с.
11. Про застосування норм цивільного процесуального законодавства, що регулюють провадження у справі до судового розгляду: Постанова Верховного суду України від 12 червня 2009 р. № 5. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v0005700-09>.
12. Журило С.С. До питання попереднього розгляду судом справ про усиновлення. Методологічні засади вдосконалення цивільного процесуального права: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. до 150-річчя від дня народження Є.В. Васковського (8 квітня 2016 р.) / уклад.: І.В. Андронов, Н.В. Волкова, О.В. Сатановська. Одеса: Юрид. л-ра, 2016. С. 78–80.
13. Правова позиція Верховного суду України «Судова практика у справах про усиновлення». URL: [http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/1A49974B2155F9D1C227B7C004A99C](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/1A49974B2155F9D1C227B7C004A99C).
14. Про практику застосування судами законодавства при розгляді справ про усиновлення і про позбавлення та поновлення батьківських прав: Постанова Верховного суду України від 30 березня 2007 р. № 3. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v0003700-07>.
15. Зілковська Л.М. Правове регулювання усиновлення в Україні: дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2002. 177 с.